

תוכן העניינים

1	פתח דבר
3	מבוא
	א. המחקר עד כה 6
	ב. נוסח הפירוש: כתבי היד והדפוסים 9
	ג. מבנה הספר ושיטותיו 19
21	פרק ראשון: מקורותיו של הפירוש
	א. מקורות חז"ל 22
	ב. פרשני מקרא וחכמים 44
	נספח: פירושים בעלי זיקה לפירוש ר' יוסף קרא 71
73	פרק שני: המתודולוגיה הפרשנית
	א. פירוש 'לפי פשוטו' ופירוש לפי 'מדרש' 73
	ב. דרכי הפשט 84
	ג. דרכי הדרש 104
	ד. יחס הפירוש למקורות חז"ל 119
136	פרק שלישי: מבנה הפירוש וסגנונו
	א. מבנה הפירוש, רציפותו ותחומי ענייניו 136
	ב. הדיבור המתחיל ותפקידו 138
	ג. דרכי הציטוט 141
	ד. דרכי הפירוש, הניסוח והסגנון 147
	ה. לשון לעז: תפקידם ומקומם של הלעזים בפירוש 168
180	פרק רביעי: היבטים לשוניים וספרותיים הנידונים בפירוש
	א. היבטים לשוניים 180
	ב. היבטים ספרותיים 184

- 219 פרק חמישי: עמדותיו של הפרשן בנוגע לדמותו של ספר דברי הימים
 א. מחבר ספר דברי הימים 220
 ב. המקורות ששימשו לחיבור ספר דברי הימים 232
 ג. מטרותיו של מחבר ספר דברי הימים 245
 ד. יחס הפרשן להבדלים בין ספר דברי הימים ובין ספרי
 מקרא אחרים 261
- 271 פרק שישי: התקבלות הפירוש על ידי פרשני מקרא אחרים
 א. הפירוש לדברי הימים המיוחס לר' יוסף קרא 272
 נספח: פירושים שבהם המלרי"ק מפנה למורה או לרב ומקור
 הפירוש לא נתברר 290
 ב. רד"ק 291
 ג. פרשנים וחיבורים נוספים 294
- 303 פרק שביעי: זהותו של הפרשן
 א. ייחוס הפירוש לרש"י 303
 ב. זמנו ומקומו של הפרשן ושאלת זהותו 309
- 334 אחרית דבר
- 336 רשימות קיצורים
- 393 מפתח המקורות
- 438 מפתח החוקרים
- 448 מפתח העניינים

פתח דבר

תחילתו של ספר זה בעבודת דוקטור שהגשתי לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים בקיץ תשס"ח. זכות גדולה נפלה בחלקי ופרופ' שרה יפת, שליוותה אותי בסבלנות ובנדיבות מראשית לימודי לתואר השני בחוג למקרא שבאוניברסיטה העברית, נאותה להדריך אותי בכתיבת העבודה. היקף ידיעותיה ונכונותה לחלוק אותן עמי הפכו את הדרכתה לחובקת כול. דלתות משרדה וביתה תמיד היו פתוחות בפניי, ובמשך השנים חברתי שעות ארוכות של שיחות עמה. היו אלו שעות הלימוד המשמעותיות ביותר שזכיתי להן בכל שנותיי באוניברסיטה.

תודה מיוחדת לד"ר ברוך יעקב שורץ, שמלווה אותי במסירות משנתי הראשונה באוניברסיטה. תחילה כמורה נערץ המדריך אותי בצעדיי הראשונים בשבילי המחקר, והיום כמורה וחבר, שאינו חדל לכוונני לפסוע בדרכים ישרות ומרעיף עליי מחכמתו ומטוב לבו.

במהלך כתיבת עבודת הדוקטור ועבודה לספר הושיטו לי רבים עזרה ועצה. פרופ' סיריל אסלנוב פענח למעני את מילות הלעז שבפירוש, באורך רוח ענה לשאלותיי ופתח לי דלת לעולמן של השפות הרומאניות בימי הביניים. פרופ' מרדכי כהן קרא בדקדקנות את כתב היד והערותיו המלומדות חייבוני לשוב ולשקול את מסקנותיי בשנית ובשלישית, להעמיק את הדיון ולחדד את ניסוחיי. פרופ' ישעיהו מאורי נאות לחוות דעה על מחקריי וחלק עמי, באורח רוח ובנועם, מידענותו המופלגת בענייני פרשנות המקרא. לכולם התודה והברכה.

במהלך העבודה על הספר נהניתי ממלגה על שם אפרים אלימלך אורבך מטעם האיגוד העולמי למדעי היהדות וקרן הזיכרון לתרבות יהודית וממלגה לבת-דוקטור מטעם בית הספר ללימודים מתקדמים על שם קרייטמן באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע. אני מבקש להודות לפרופ' מאיר גרובר ולד"ר שמיר יונה, על שנאותו בטובם לפרוש עליי את חסותם באוניברסיטת בן-גוריון, ולשאר סגל המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח הקדום על הכנסת האורחים הלבבית.

תודתי לאנשי הוצאת מאגנס שליוו את הספר מאז הגשתו לפרסום ועד להדפסתו, ובראשם מנכ"ל ההוצאה חי צבר, רם גולדברג אשר על ההפקה והעורכת ד"ר אילנה שמיר. אני חב תודה גדולה לדנה רייך, העורכת הלשונית של הספר, על טרחתה הרבה, על הדקדקנות, התבונה והנועם. תודתי לקרן פרי, אשר תמכה בהוצאת הספר לאור וכללה אותו בסדרת הספרים לחקר המקרא מיסודו של ס"ש פרי. ולכס, בני משפחתי האהובים: הוריי, מאירק'ה ורוחל'ה ויזל, אחותי ואחי, איל, ניב, שרון, גיא ואריאל – תודה על שנים של יחד. הספר מוקדש לרעייתי אלה, אהובת לבי, ולילדיי, אורות חיי, איתמר, אביגיל ויפתח – על מי שהנכם.

ערן ויזל, נתיב הל"ה, חורף תש"ע

מבוא

הפרשנות היהודית לא הרבתה לעסוק בספר דברי הימים.¹ חז"ל אמנם מציינים כי לא ניתן ספר דברי הימים אלא לידרש² וכי הטעינו ארבע מאות גמלי דרשות בין 'אָצֶל' (דה"א ח, לח) ל'אָצֶל' (דה"א ט, מד),³ אך דברים אלו דווקא מדגישים את מקומו הזניח של הספר בעולם המדרש. מן ההיגד משתמע שחז"ל הכירו בפוטנציאל העצום לדרשות שיש בתשעת פרקי היחס הפותחים את הספר, אך כמות הדרשות העוסקות בהם, שהיא מועטה מאוד,⁴ מורה כי לא ניסו לממש את הפוטנציאל הזה מעולם, ודאי משום שלא הרבו להתעניין בספר ואולי אף לא שלטו בו אלא במידה מועטה. גם פרשני המקרא בימי הביניים לא הרבו לעסוק בדברי הימים.⁵ הם לא הכירו את תרגומו לארמית⁶ ומקומו הזניח משתמע מהיגדים מפורשים⁷ ועקיפים.⁸ למעשה, עד המאה השבע עשרה ידועים לנו רק

- 1 ראו קלימי, דה"י במסורת. יצחק קלימי אף הקדיש ספר לסוגיית קבלתו של דברי הימים במסורת היהודית, וכתרתו: *The Retelling of Chronicles in Jewish Tradition and Literature: A Historical Journey* (בדפוס).
- 2 וי"ר פ"א, ג (עמ' ח), ומקבילות: ר"ר פ"ב, א (עמ' נ); יל"ש ח"א, סי' תכח; ח"ב, סי' תתרעד; שכ"ט לשמ"ב, י (עמ' 16), וראו גם מגי' יג ע"א ופירושו רש"י שם (יכל דבריך אחד הם).
- 3 פסח' סב ע"ב.
- 4 עיינו הימאן, תורה הכתובה והמסורה, ג, עמ' 260–264; הימן, תורה הכתובה והמסורה (השלמות), עמ' 196.
- 5 מפיוט ארצישראלי מימי הביניים המוקדמים משתמעת האפשרות שדווקא למדו את דברי הימים, ראו: שירת בני מערבא, פיוט מד, עמ' 252–257 (אני מודה לידדי מר ליאור גוטליב על שהפניני למראה מקום זה).
- 6 ראו להלן, עמ' 40–41, ושם ביבליוגרפיה.
- 7 בהקדמה לפירושו לספר שמואל מציין אברבנאל כי 'הספר ההוא דברי הימים בלתי נהוג אצל היהודים במדרשיהם', 'לא לראשונים בעלי התלמוד ולא לאחרונים המחברים והמפרשים, ולדבריו אף הוא עצמו התעלם ממנו: 'את חטאי אני מזכיר היום כי לא קראתי בו מימי ולא חפשתי בענייניו מהיותי ועד עתה' (עמ' קסג–קסד).
- 8 כך, דרך משל, רש"י מציין כמה פעמים כי הפסוק שצוטט בגמרא 'פסוק הוא/זה בדברי הימים' (מגי' יא ע"א, 'אברם'; כתו' קו ע"ב, 'וכללתם'; סוטה יא ע"ב, 'וכלב בן חצרון'; סנה' מט ע"א, 'פריס'; שם קג ע"ב, 'כתוב'). ממקרים אלו משתמע שתלמידי החכמים שאליהם ייעד רש"י את פירושו לתלמוד לא הכירו את ספר דברי הימים היטב ולפיכך מצא לנכון להבהיר להם מהיכן הובאו הדברים (והשוו גם התוס' לנדר' נה ע"א, 'וכפרון'; זבח' קיט ע"ב, 'זיהי כנוח'; ערכ' טז ע"א, 'ובחזקתו'). למסקנה דומה השוו רבב"ע, יסוד מורא, שער ראשון, פ"ג, עמ' 76.

שלושה עשר פירושים שנכתבו לספר, ומהם שלושה אנונימיים: פירוש המיוחס לתלמיד של רס"ג,⁹ פירוש ר' יהודה אבן בלעם,¹⁰ פירוש ר' יונה אבן ג'נאח,¹¹ פירוש יעקב בן ראובן הקראי,¹² פירוש המיוחס לרש"י,¹³ פירוש המיוחס לר' יוסף קרא,¹⁴ פירוש רד"ק,¹⁵ פירוש ר' שמואל מסנות,¹⁶ פירוש ר' יוסף כספי,¹⁷ פירוש רלב"ג,¹⁸ פירוש ר' בנימין בן ר' יהודה מרומא,¹⁹ פירוש דון ר' יוסף אבן יחי'א²⁰ ופירוש ר' שלמה אבן מלך.²¹ אך כפי שיתברר בחיבור זה, יש עדויות לפירושים נוספים שהוקדשו לספר שלא שרדו, ולמעשה דברי הימים לא היה מונח תמיד בקרן זוית, וככל הנראה במשך תקופה מסוימת הוא נלמד באופן שוטף בידי חוג מצומצם של מלומדים.²²

- 9 נדפס בידי רפאל קירכהיים (המלתרס"ג לדה"י), 1874. קירכהיים השתמש בכתב יד רוסטוק 32 (הספרייה האוניברסיטאית, Or. 32) כמהדורת הפנים ובגוף הפירוש ובהערות שיבץ השלמות מכתבי היד מינכן, הספרייה הלאומית בבוואריה, Cod. Hebr. 5 (טור 165 ואילך) וטורינו, A IV 27, Universitaria (מס' 109 בקטלוג Peyron, מס' 124 בקטלוג Pasinus, דפים 189ב–210 [כתב היד ניזוק בשריפה בשנת 1904, והדפים הנ"ל לא שרדו]).
- 10 מן הפירושים נותר קטע קצר בלבד (דה"ב ח, טז–לד, ו), ראו פרץ, אבן בלעם לדה"י.
- 11 פרץ, ריב"ג לדה"י, אך הממצא הדל אינו מאפשר לקבוע באופן חד-משמעי אם אמנם כתב ריב"ג פירוש רציף לספר כולו.
- 12 יעקב בן ראובן הקראי, ספר העשר, 1834.
- 13 על כתבי היד של הפירוש והדפוסים ראו בפירוט בהמשך.
- 14 טרם נדפס, נשתמר באופן חלקי בשלושה כתבי יד: מינכן, הספרייה הלאומית בבוואריה, Cod. Hebr. 5; מדריד, הספרייה הלאומית 5470; מילנו, ספריית אמברוויאנה, c119 Inf (וביתר פירוט להלן, עמ' 272).
- 15 לאחרונה יצא במהדורה ביקורתית עם אפֶּקְט חילופי נוסח בידי יצחק בוגר (רד"ק לדה"י [דיסרטציה]), 2003.
- 16 נשתמר בכתב יד יטיקן, Hebr. 97, ונדפס בחלקו (עד דה"א ו, יג) במהדורת מקראות גדולות ירושלים תשכ"ד–תשכ"ז, המבוססת על מהדורת המגיד, לובלין 1623 (החל מדה"ב ט, עמ' 234–392).
- 17 נדפס בידי יצחק לאסט (עשרה כלי כסף), 1903.
- 18 נדפס לראשונה בידי מרדכי הלוי מורטארה (אוצר הספרות, שנה שנייה), 1888.
- 19 גם פירושו של ר' בנימין לא נדפס, אך הוא זכה לתפוצה רבה יחסית (ראו להלן, עמ' 300 הערה 108) ונשתמר – כולו או חלקו – בשלושה עשר כתבי יד: אוקספורד בודלי, נויבאואר Ms. Opp. 25 (8/221); אוקספורד בודלי, נויבאואר Ms. Opp. Add. fol. 24 1/364; אוקספורד בודלי, נויבאואר Ms. 346 3/714 Mich. 346 3/714; ירושלים, בית הספרים הלאומי, Ms. Heb. 80 728; לונדון, הספרייה הבריטית, מרגליות Add. 24896 6/237; מודינה, ארכיון המדינה, 457; סנקט פטרסבורג, האקדמיה הרוסית ללימודים מזרחיים, B 4/90; פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 2/214; פריס, הספרייה הלאומית, Heb. 162; פרמא פלטינה, Cod. Parm. 2992; פרמא פלטינה, Cod. Parm. 3/2395; פרמא פלטינה, Cod. Parm. 1/2876; רומה אנג'ליקה, Or. 5/80.
- 20 פירושו לכתובים הושלם בשנת 1529 (ראו להלן, עמ' 301 הערה 114), ונדפס במקראות גדולות (ספר קהילות משה), 1724.
- 21 נדפס לראשונה בשנת 1549.
- 22 להלן, פרקים שישי ושביעי.

התעלמות-מה מספר דברי הימים הייתה גם נחלתו של המחקר המודרני, ועיקר העיסוק בו יוחד לשאלת מהימנותו כמקור היסטורי.²³ נראה שמקומו זה של הספר בתולדות חקר המקרא הוא אחד משני טעמים עיקריים להתייחסות המחקרית המועטה שזכו לה הפירושים שנזכרו לעיל. טעם נוסף הוא תשומת הלב שהקדישו חוקרי פרשנות המקרא לדורותיהם לכמה פרשנים מרכזיים בלבד, תוך התעלמות מפרשנים ופירושים אחרים. אנשי חכמת ישראל ביכרו את פרשנות הפשט וראו בדכנות במתודולוגיה זו מפתח להערכת הישגיו של פרשן המקרא.²⁴ העדפתם זו הובילה אותם להתעלם כמעט לגמרי מפרשניו של דברי הימים, שבדרך כלל שילבו פירושי דרש רבים לצד פירושים מקוריים על דרך פשט. קצה של חכמת ישראל בישר תקופה ארוכה של דלות מחקרית בשדה פרשנות המקרא ושינוי מהותי בקנה המידה לבחירת נושאי המחקר. עיקר תשומת הלב יוחדה לפרשנים פופולריים, אלו 'המצויים בידי כל אדם'.²⁵ אין פלא על כן שמכל פרשניו של ספר דברי הימים, פירושו של רד"ק בלבד זכה להתייחסות מחקרית מקיפה.²⁶

מבין פרשניו של ספר דברי הימים, בולט הפירוש המיוחס לרש"י ברוחב יריעתו ובתכניו (מכאן ואילך הוא יקרא: 'הפירוש' ומחברו יכונה מעתה: 'הפרשן', ובעת השוואה לפירוש אחר: 'הפירוש שלנו' ו'הפרשן שלנו'). זהו חיבור חשוב ואבן דרך בפרשנות היהודית שלא זכה עד כה לחקירה יסודית ושיטתית, ולמעשה זהו אחד מן הפירושים הזנוחים ביותר במחקר פרשנות ימי הביניים. מטרת ספרי היא להשלים חסר זה על ידי בחינה של הפירוש מכל היבטיו. תשומת לב תינתן לבירור מקורותיו ורבותיו של הפרשן,²⁷ לתיאור דמותו של הפירוש ושיטתו הפרשנית, לבירור זמנו ומקומו של המחבר והשפעת זמנו של המחבר וסביבתו על הפירוש, לבדיקת הערותיו הלשוניות ותפיסותיו הספרותיות ולקביעת מקומו של הפירוש בין פרשני הפשט בימי הביניים והשפעתו על פרשנות המקרא המאוחרת לו.

23 יפת, מהימנות היסטורית. אין הדבר כן בדור האחרון, וחוקרי המקרא מקדישים לדברי הימים תשומת לב מרובה.

24 יפת, כיווני מחקר, עמ' 17–32.

25 כך עזרא ציון מלמד בהקדמה למהדורה הראשונה של ספרו 'מפרשי המקרא', 1975, וראו יפת, שם, עמ' 32–33.

26 ראו ביבליוגרפיה מפורטת אצל ברגר, רד"ק לדה"י.

27 הפירוש נראה אחיד בסגנונו, בשיטותיו הפרשניות ובתכניו, ולפיכך נקודת המוצא של החקירה היא שהפירוש הוא עבודתו של פרשן אחד, ואינו עבודה קולקטיבית של תלמידים, כפי שסברו חוקרים אחדים. מכל מקום, עניין זה יידון במלואו במהלך העבודה (ראו להלן, עמ' 17–18, 156 ובפרק השביעי).

א. המחקר עד כה²⁸

עד כה הוקדשו לפירוש שבעה מאמרים בלבד: יוסף ווייסע (פירש"י לדה"י, 1841), אברהם גייגר (הפירוש לעז' ולדה"י, 1864), אביגדור אפטוביצר (שתי בעיות, 1908), יוליוס וֶלְס (מחבר הפירוש לדה"י, 1908), יעקב נחום אפשטיין (מחבר הפירוש לדה"י, 1909), אשר וייזר (הפירוש לדה"י, 1977), ויצחק שרגא פנקובר (לעזי המלרש"י לדה"י, 2009). על מאמרו של וייזר כתב אריה ליב פאיאנס תגובה קצרה (מחבר הפירוש לדה"י, 1978). לאחרונה פרסם מאיר גרובר מהדורה אנגלית של פירוש רש"י לספר תהלים והקדים לה מבוא ארוך ובו שישה עמודים המוקדשים לפירוש (רש"י לתה', 2004, עמ' 63–69). למחקרים הנזכרים יש להוסיף כמה עשרות הערות קצרות מתוך מחקרים שונים על רש"י והערות בודדות מתוך חקירות כלליות הנוגעות למקומו של ספר דברי הימים בתולדות הפרשנות. אברהם סולטמן תרגם לאנגלית את המבוא לפירוש (סטפן לנגטון, 1978, עמ' 51–52), ואברהם יוסף רוזנברג תרגם לאנגלית את הפירוש כולו, להוציא יחידות פירוש אחדות שבחר להשמיט (דה"י בתרגום אנגלי, 1992). תרגומו של רוזנברג מילולי מאוד ומדויק בדרך כלל, אך זעיר שם זעיר שם הוא מוסיף הערות הבהרה, הנוגעות בעיקר למילות הלעז שבפירוש.

לפירוש הוקדשו גם שני חיבורים שלמים מאת סת' ברנסטיין (דוד במלרש"י לדה"י, 1977) ומנחם זהרי (מקורות רש"י, 1993), כל אחד מהם מוקדש להיבט מסוים בלבד ושניהם בעייתיים מבחינות אחדות. סת' ברנסטיין הקדיש עבודת גמר לדמותו של דוד המלך בדברי הימים א כפי שהפרשן תופס אותה.²⁹ בפרק הפותח את העבודה סוקר ברנסטיין את דעת החוקרים בשאלת מחבר הפירוש וייחוסו לרש"י, ובחלקים האחרים הוא עוסק בדמותו של דוד בספר דברי הימים לדעת הפרשן. העבודה אינה עומדת בסטנדרטים מחקרניים מקובלים. היא רצופה בכשלים מתודולוגיים, והבולט בהם הוא חוסר ההבחנה בין עמדותיו של הפרשן ובין העמדות המשתמעות מספר דברי הימים עצמו. יחידות פירוש אחדות שתרגם לאנגלית מורות כי לא תמיד הבין את דברי הפרשן לאשורם. לפיכך אין לקבל את מסקנותיו של ברנסטיין כי הפרשן שאף לנקות את שמו של דוד מחטאים ולרומם את כבודו, ויש לבחון סוגיה זו מחדש ובאופן שיטתי. ככל הידוע לי, עבודתו של

28 בהמשך אזכיר בפירוט את המחקר המועט שהוקדש לפירוש במשך השנים, בהתאם לפרקים ולסעיפים הרלוונטיים. כאן אסתפק בסקירה קצרה של תחנותיו העיקריות ומגמותיו.

29 בהזדמנות זו אני מבקש להודות למר ברנסטיין שהעניק עותק של עבודתו למורתי, פרופ' שרה יפת, ובכך התאפשר לי לעיין בה.

ברנסטיין מעולם לא נזכרה במחקר, ואפשר לקבוע על כן שלא השפיעה כלל על חוקרים אחרים שעסקו בפירוש.

מנחם זהרי אסף את מקורותיו המדרשיים של רש"י וליקט גם את המקורות ששימשו את הפרשן. זהו ספר יעץ שמטרתו לשמש כלי עזר לחוקריו של הפירוש. הספר בנוי מציטוטים של יחידות פירוש לפי סדר הפסוקים ולצדם ציטוטים של מדרשי חז"ל. זהרי פעמים מעיר הערה קצרה הנוגעת לדמיון שבין הפירוש ובין המדרש ופעמים אינו מעיר דבר. העבודה מרשימה בהיקפה אך סובלת מבעיות וכשלים מתודולוגיים. הערותיו של זהרי סתומות בדרך כלל, ומעידות שלא דק בנקודות הדמיון שבין המקורות. רושם זה מתחזק מן העובדה שהציטוטים עצמם ארוכים מאוד ובדרך כלל כוללים פרטים רבים שאינם רלוונטיים כלל להשוואה. במקרים אחדים זהרי משווה בין הפירוש ובין מקור חז"ל, אך ניכר שלהשוואה אין על מה להיסמך. במקרים אחרים הפרשן מביא מדרש של חז"ל או מסתמך על מדרש, אך זהרי אינו מציין זאת. כפי שיתברר להלן בפרק הראשון, הפרשן מרבה להביא מדרשים מכלי שני, ותופעה זו אינה זוכה להתייחסות בספר. גם ספרו של זהרי אינו מצוטט במחקר ונראה שלא השפיע על החוקרים.

בעוד ברנסטיין וזהרי עסקו בהיבט מסוים וצר של הפירוש, עיקר העיסוק המחקרי בפירוש התמקד בשאלת המחבר ובשאלת ייחוס הפירוש לרש"י. מגמה זו באה לידי ביטוי בכותרתם של חלק מהמחקרים שהוקדשו לו.³⁰ הטענה כי רש"י אינו מחבר הפירוש לוותה על פי רוב בטיעונים הנוגעים לתכניו של הפירוש, לשמות החכמים הנזכרים בו, למקורותיו, לסגנונו וללעזים שבו. בדעה זו מחזיקים מרבית החוקרים, ורק מעטים הוסיפו לדבוק בייחוס לרש"י, אך גם חוקרים אלה ציינו שעל גרעין הפירוש שכתב רש"י נוספו פירושים מאוחרים.³¹ חוקרים אחדים ניסו לזהות את מחברו של הפירוש, ובעניין זה הועלו שבע הצעות שונות³² והצעות ביניים אחדות.³³ הטיעונים שהעלו החוקרים כדי לשלול את ייחוסו של הפירוש לרש"י, שימשו גם כדי לאשש את עמדתם באשר לזהותו של מחבר הפירוש. מחקרו של

30 לעיל, ווייסע, אפטוביצר (כותרת המשנה של המאמר), נְלָס, אפשטיין ופאיאנס.

31 אבינרי, היכל רש"י, א, עמ' 55–56; ברנסטיין, דוד במלרש"י לדה"י, עמ' 16; אייזמן, דה"י, א, עמ' xiv; פלורסהיים, ערוגת הבשם כמקור לפירוש"י, עמ' 634, 654.

32 יעב"ץ, ספר לחם שמים, פ"ט ע"א (1728); חיד"א, ספר שם הגדולים, מערכת גדולים, אות ס, עה ע"ב (1774); ראפפורט, תולדות רס"ג, עמ' 35 (1828); ווייסע, פירוש"י לדה"י; גייגר, הפירוש לעז' ולדה"י; אפטוביצר, שתי בעיות; אפשטיין, מחבר הפירוש לדה"י.

33 קרוב ליעב"ץ: יד מלאכי, כללי הפוסקים (כללי רש"י ותוספות והרא"ש, סי' ז), עמ' תקכז; בן זאב, מקראי קדש, פא ע"ב. קרוב לחיד"א: רא"ף, שו"ת, ח"א, סי' א, אותיות כה, לב, ג ע"א. קרוב לווייסע: ויזר, הפירוש לדה"י; הנ"ל, פירוש רש"י לתורה, עמ' 10; מושקוביץ, פרשנות המקרא לדרויתיה, עמ' 48.

אפשטיין בולט בין יתר המחקרים שהוקדשו לפירוש ברוחב יריעתו ובדקדקנותו. הוא סוקר את הפירוש בקפדנות, ובוחן במידה שונה של פירוט כמה היבטים הקשורים בו, לרבות מקורותיו, תכניו, סגנונו ודרכיו, והצעתו כי מחבר הפירוש הוא ר' שמואל החסיד בן ר' קלונימוס משפייר הפכה להצעה המקובלת במחקר. הצעותיהם השונות של החוקרים יידונו בפירוט להלן בפרק השביעי המסיים את הספר והן תיבחנה לאור ממצאיו. כפי שיתברר, הצעתו של אפשטיין היא הקולעת מכולן, אך עם זאת לא ניתן לקבלה.³⁴

השאלה העיקרית שדנו בה החוקרים שעסקו בפירוש הייתה אפוא שאלת מחברו של הפירוש, וכאמור, התחקות זו לווהה בכירור פרטים שונים הנוגעים לתכניו. אף שבירורים אלו לא נאמרו לשם עצמם אלא נבעו מצורך מחקרי מוגדר, במשך השנים העירו החוקרים הערות חשובות על דמותו של הפירוש ועל שיטתו הפרשנית, על דמותו של ספר דברי הימים בעיני הפרשן ועל הערותיו בענייני ריאליה. יחידות פירוש אחדות הושוו לפרשנות התקופה, ובעיקר לפירושי המקרא של רש"י, ר' יוסף קרא ורד"ק, אך גם לפירוש לדברי הימים המיוחס לתלמיד של רס"ג ולפירוש לדברי הימים המיוחס לר' יוסף קרא, לחיבורים אנונימיים מביזנטיון ולפירושו של סטפן לנגטון לדברי הימים. מילות הלעז שהובאו בפירוש זכו לתשומת לב רבה יחסית, ככל הנראה משום ששפת הלעז נראתה כמפתח ראשון במעלה לכירור ייחוס הפירוש לרש"י. חוקרים אחדים שעסקו בלעזים שבפירושי רש"י בחנו גם את הלעזים שבפירוש,³⁵ ולסוגיה זו הוקדשה תשומת לב מיוחדת במחקריהם הנזכרים של אפטוביצר וְנָלֶס, ובפרט במחקרו היסודי והדקדקני של פנקובר.³⁶ פנקובר הוא החוקר היחידי עד כה שעשה שימוש מושכל בכתבי היד שבהם נשתמר הפירוש ובדפוסים השונים, ובעניין זה מחקר מהווה אבן דרך חשובה במחקר הפירוש.

למרות חשיבותן של ההערות הנוגעות לפירוש, הן הובאו על פי רוב בקצרה וללא ביסוס שיטתי ומקיף, וניכר שהן נסמכו על התרשמות כללית שאינה מביאה בחשבון את כלל הנתונים – המפורשים והעקיפים – שקיימים בפירוש. יתרה מכך, רבות מן ההערות חוזרות זו על זו, ונראה שרבים מבעליהן הסתפקו במסקנות מחקרם של חוקרים קודמים, ובפרט במסקנותיהם של ווייסע ואפשטיין. תלותם של החוקרים בשני מחקרים אלה מובילה למסקנה כי אלו הן שתי תחנות המחקר המשפיעות מכול. ווייסע הוא שהסב את תשומת הלב באופן המפורט ביותר

34 אפשטיין, מחבר הפירוש לדה"י.

35 גרינברג, לעזי רש"י, עמ' 236–241; קטן, אוצר הלעזים, עמ' 76–77.

36 אפטוביצר, שתי בעיות, עמ' 85–89; נָלֶס, מחבר הפירוש לדה"י, עמ' 230–232; פנקובר, לעזי המלרש"י לדה"י.

לעובדה כי אין ממש בייחוס הפירוש לרש"י,³⁷ ואפשטיין, כאמור לעיל, שכנע רבים כי מחבר הפירוש הוא ר' שמואל החסיד. למעשה, שני המחקרים הללו עיצבו את יחסם של החוקרים אל הפירוש, ובעטיים העיסוק בו הוגבל בעיקרו לשאלת מחברו וייחוסו לרש"י. אין להיפלא אפוא שדמותו של הפירוש ושיטתו הפרשנית לא זכו לעיון מעמיק ומפורט, מקורותיו ורבותיו לא נחשפו עד תום, הערותיו הלשוניות וההיבטים הספרותיים הנידונים בו כמעט שלא נזכרו, וכך גם השפעתו של הפירוש על פרשנות ספר דברי הימים המאוחרת לו.

ב. נוסח הפירוש : כתבי היד והדפוסים

חוקרי פרשנות המקרא לדורותיהם הכירו בכך שהפירושים שנותרו בידינו מתורתם של פרשני ימי הביניים אינם מייצגים את הנוסח המקורי שכתבו הפרשנים, ובתהליך מסירתם נפלו בהם שיבושים, ולעתים תלמידים ומעתיקים השמיטו מהם או הוסיפו עליהם במכוון, מסיבות שונות.³⁸ הכרה זו הניעה את חוקרי חכמת ישראל להתקין מהדורות פירוש המבוססות על כתבי יד, ולא להסתפק בדפוסים.³⁹ אף על פי כן הכרה זו חלחלה אל המחקר עצמו רק בדור האחרון, בעקבות כמה מחקרים פרוגרמטיים שהצביעו על כשלים מהותיים בעבודות מחקר שבעליהן לא עשו שימוש מושכל בעדי הנוסח.⁴⁰ נראה כי כיום, יותר מאי פעם, ברי שיש לבסס את מחקר פרשנות המקרא על תשתית מטריאלית מקיפה הכוללת את כלל עדי הנוסח, כתבי יד ודפוסים. לאור העובדה שבמכון לתצלומי כתבי יד שבספריה הלאומית בירושלים נמצאים תצלומים של עיקר כתבי היד היהודיים הפזורים בספריות ברחבי העולם ובאוספים פרטיים והם נגישים לציבור החוקרים, אפשר שהבנה זו תהפוך בעתיד לתנאי ראשון ומחייב לכל עבודת מחקר בנושא.

37 כפי שיפורט להלן, וייסע (פירש"י לדה"י) הוא החוקר הראשון שהראה באופן מוכח ומפורט כי רש"י לא חיבר את הפירוש, אך לא היה הראשון שפקפק בייחוס, וקדמו לו רבים.

38 כך כבר בספרי הסופרקומנטר הראשונים על פירוש רש"י לתורה, ראו למשל את הערתו של בעל ספר זכרון בהקדמה לפירושו (עמ' ע) וחזור הרבה בגוף הפירוש עצמו (לריכוז מראי מקום ראו במבוא לספר זכרון, עמ' ז, הערות 1-3), וראו פירוט ביבליוגרפי להלן, עמ' 56 הערה 160.

39 יפת, כיווני מחקר, עמ' 19-20, ושם ביבליוגרפיה.

40 ראו בעיקר את ביקורתם של אלעזר טויטו (גישות שונות בחקר הפרשנות) על שרה קמין (רש"י), ושל שרה יפת (פירושים קומפילטוריים) על משה ארנד (ר"ק לאיוב), ולסיכום דברים ראו מאורי, נוסח פירש"י. דברים חריפים במיוחד נאמרו בסוגיה זו בידי יונה פרנקל בכנס 'רש"י: דמותו, יצירתו והשפעתו לדורות, לציון תשע מאות שנה לפטירתו', מכון ון-ליר, ירושלים, כ"א בתמוז תשס"ה, 28.6.2005 (ראו <http://web11.mediazone.co.il/media/shazar/260705>).

הפירוש לדברי הימים נשתמר בשישה עשר כתבי יד ונדפס במהדורות שונות של מקראות גדולות.⁴¹ כתבי היד המתוארכים המוקדמים ביותר הם 1C משנת 1239, 3P משנת 1250 ו-1P משנת 1298. כתב יד 1O מיוחס לראשית המאה השלוש עשרה. אשר לתיארוכו של כתב יד 1N, אין תמימות דעים בין החוקרים. רובם מקדימים אותו למאה השתיים עשרה, או למפנה המאות השתיים עשרה – שלוש עשרה, ולפי עמדה זו זהו כתב היד העתיק ביותר של הפירוש. אך לעומתם יש המאחרים אותו לאמצע המאה השלוש עשרה, ואף למפנה המאות השלוש עשרה – ארבע עשרה.⁴² נראה שאי-ההסכמה מקורה בעובדה שכתב היד כולל למעשה שני קבצים של חיבורים – האחד מהמאה השתיים עשרה, והשני, הכולל את הפירוש לדברי הימים, ממפנה המאות השלוש עשרה – ארבע עשרה.⁴³ יתר כתבי היד מתוארכים או מיוחסים למאות הארבע עשרה והחמש עשרה, להוציא את כתב יד 2O המתוארך לשנת 1665. כתב יד זה זהה לדפוסים, ולפיכך אינו מהווה עדות נוסח בעלת חשיבות מחקרית ולא אתייחס אליו להלן. רוב כתבי היד נכתבו בתחום התרבות האשכנזית, להוציא את כתב יד Lo הביזנטיני ואת כתב יד F שנכתב בכתב ספרדי. ממצא זה מעיד כי הפירוש נתקבל קודם כול באירופה הלטינית, ורק מעט מחוץ לה. מקצת כתבי היד אינם שלמים ומכילים רק חלק מן הפירוש, אך בכתבי היד G, Le, 1N, 2N, 1P, 2P, 3P, 4P ו-V הוא מובא במלואו או כמעט במלואו.

הפירוש נדפס לראשונה בנפולי בשנת 1487, ולאחר מכן בונציה בשנת 1517, ובפעם השלישית בונציה בשנת 1525. דפוס אחרון זה, הוא מהדורת מקראות גדולות המפורסמת של יעקב בן חיים,⁴⁴ קבע למעשה את נוסח הפירוש בדפוסים הבאים שנדפסו אף הם בונציה ב-1548, 1568, 1619 ובבזל באותה השנה. בשנת 1623 נדפס הפירוש בלובלין (מהדורת המגיד).⁴⁵ בנוסף למהדורתו של יעקב בן חיים, השתמש המהדיר גם בכתב יד של פירוש רש"י שכלל גם את הפירוש לדברי הימים, ותיקן על פיו את הנוסח ולפעמים ציין את תיקונו בסוגריים. מהדורת

41 לרשימה מפורטת של כתבי היד וסימניהם בספריות אירופה וארצות הברית ומספרם הקטלוגי במכון לתצלומי כתבי יד בספרייה הלאומית בירושלים ראו להלן, ברשימות הקיצורים. לרשימת הדפוסים העיקריים ראו להלן בסעיף זה.

42 ראו יפת, רשב"ם לאיוב (בשם מלאכי בית-אריה), עמ' 295; פנקובר, רש"י ליח', עמ' 452: מאה שתיים עשרה; קמין וסולטמן, על פי רש"י (בשם עדנה אנגל), עמ' לו, הערה 175: מפנה המאות השתיים עשרה – שלוש עשרה; מרקס, מחקרים ביבליוגרפיים, עמ' 186–187: 1250 ~ (ובעקבותיו חוקרים נוספים, למשל: פודמן, לעזי רי"ק ליש', עמ' 151).

43 יפת, רשב"ם לאיוב, עמ' 294–295; פנקובר, לעזי המלרש"י לדה"י, עמ' 301.

44 ראו פנקובר, יעקב בן חיים.

45 על מהדורה זו ראו פנקובר, רש"י ליח', עמ' 433–436.

ורשה 1860 תלויה אף היא במהדורתו של יעקב בן חיים, אך שמרה גם על הערותיה של מהדורת המגיד, ונוספה בה הערה לפירוש לדה"א ג, יא מספרו של אלכסנדר זיסקינד (יוש"ה קב ע"א).⁴⁶ מכאן ואילך הפירוש נדפס לפי נוסח מהדורה זו.

מבדיקת עדי הנוסח עולה שיש הבדלים רבים בין כתבי היד והדפוסים ובין כתבי היד עצמם, ואף הבדלים בין הדפוסים השונים. אך ברוח האווירה הכללית ששלטה במחקר, מרבית החוקרים התעלמו מעדי הנוסח השונים של הפירוש, וברוך כלל ביססו את מחקרו על אחד מן הדפוסים.⁴⁷ אפטוביצר אמנם העיר על הבדלים שבין דפוס ונציה 1517 והדפוסים המאוחרים, ואפשטיין, ששילב בהערותיו חלק מן הממצאים הללו, השווה פירושים אחדים לדפוס נפולי 1487 ואף הציע בהערת שוליים שזהו נוסח 'מעובד' של הפירוש,⁴⁸ אך הערותיהם לא השפיעו באופן מהותי על המשך המחקר. בשנת 1931 פרסם דוד שמעון בלונדהיים רשימה מפורטת של כתבי יד לפירוש רש"י ובכלל זה ציין גם כתבי יד שבהם מופיע הפירוש שלנו,⁴⁹ ובשנת 1959 פרסמו מנחם מנדל כשר ויעקב דב מנדלבוים רשימה מפורטת של הדפוסים שבהם נדפס הפירוש,⁵⁰ אך גם מחקרים אלו לא הפכו לציון דרך בהתייחסות לפירוש. בנקודה זו יש חידוש של ממש בגישתו של סת' ברנסטיין שהכיר בחשיבות השימוש בכתבי היד של הפירוש, אם כי בסופו של דבר לא עשה בהם שימוש מטעמים טכניים.⁵¹ בדומה לאפטוביצר, גם ברנסטיין עמד על ההבדלים שבין נוסח הפירוש בדפוסים השונים, אך עבודתו מפורטת יותר וכוללת מסקנות מספר. הוא הצביע על קשר אפשרי שבין דפוס נפולי 1487 ודפוס ונציה 1517, על הבדלים משמעותיים הקיימים בין שני הדפוסים הללו ובין דפוס ונציה 1525, ועל הדמיון הרב שבין ונציה 1525 למהדורות מקראות גדולות המאוחרות.⁵² כאמור, פנקובר הוא החוקר הראשון שעשה שימוש שיטתי ויסודי בכל עדי הנוסח של הפירוש, ועבודתו מהווה ציון דרך משמעותי. אף על פי שפנקובר הגביל את מחקרו לשאלת הלעזים בפירוש,

46 ההערה תצוטט להלן, עמ' 221 הערה 9.

47 החוקרים אינם מציינים באיזה דפוס השתמשו. יש להניח שלפני החוקרים הראשונים עמד דפוס ונציה 1517 או 1525, ולמן המחצית השנייה של המאה התשע עשרה החליפה אותו מהדורת ורשה 1860. רוזנברג (דה"י בתרגום אנגלי) בחר לתרגם את הפירוש לפי דפוס 1623.

48 אפטוביצר, שתי בעיות, עמ' 89–92; אפשטיין, מחבר הפירוש לדה"י, בהערות; באשר לדפוס 1487, ראו שם, עמ' 279, הערה 13.

49 בלונדהיים, כתבי יד לפירוש"י.

50 שרי האלף, א, עמ' קנה.

51 'Unfortunately, the Hebrew Union College Library does not contain a manuscript of any Rashi commentary to I Chronicles' (ברנסטיין, דוד במלרש"י לדה"י, עמ' 2).

52 שם, עמ' 3–6.

ועל כן הגביל את סריקת עדי הנוסח למקומות שבהם מופיעים הלעזים, הוא הגיע לכמה מסקנות חשובות. הוא העיר על שונותו של דפוס נפולי 1487, ובדומה למסקנתו של ברנסטיין הצביע על קשר בין דפוס זה לדפוס ונציה 1517.⁵³ הוא עמד על קשר אפשרי בין נוסח דפוס נפולי 1487 ובין כתב יד F, בין כתבי היד 1N ו-2N, בין כתבי היד Lo ו-2C, אך בו בזמן גם בין כתבי היד Lo ו-1N.⁵⁴ לצורך מחקר זה השווייתי בין עדי הנוסח (שישה עשר כתבי היד ושלושת הדפוסים הראשונים) בשלוש מאות יחידות פירוש בקירוב, ובכל אחד מפרקיו של ספר דברי הימים, ונראה שיש בידי תמונה שלמה ומלאה של נוסחי הפירוש. בחינה זו מעלה מאות ואף אלפי הבדלי נוסח. מקרים אלה ניתן לחלק לקבוצות בהתאם לתופעות הטקסטואליות השונות, ובין היתר נמצאו מקרים רבים של הפלוגרפיה, הומויוטלאוטון ודיטוגרפיה, חילופי אותיות דומות, שיכולי אותיות ומילים ושינויים בסדרן של מילים ואף בסדרן של יחידות פירוש שלמות, תוספות והשמטות של אימות קריאה, קיצורים שלא הובנו כראוי, גרסאות נרדפות, שינויים מגמתיים, הבדלים לשוניים וסגנוניים, הוספות הבהרה והשמטות חסרות הסבר. לפעמים ההבדל קטן באופן יחסי ואין לו השפעה של ממש על הבנת הכתוב, ואילו במקרים אחרים השפעתו רבה ומהותית, ויש להכריע איזהו הנוסח הנכון. למרות מספרם המועט של עדי הנוסח, לא ניתן ליצור סכימה ברורה של השתלשלות כתבי היד זה מזה. באופן כללי עדי הנוסח נחלקים לשתי קבוצות (טיפוסים): כלל כתבי היד והדפוסים מכאן, וכתב יד F ודפוס 1487 מכאן.⁵⁵ שני עדי הנוסח הללו משמרים רצנויה שונה של הפירוש הנבדלת מן הרצנויה העיקרית בפרטים רבים. עם זאת, קשה לעמוד כהלכה על מכלול השינויים שבינה ובין הרצנויה העיקרית, משום שכתב יד F, ככל הנראה, משתלשל מכתב יד שהעתקתו נעשתה ברשלנות רבה. בחינתם מורה כי הם כוללים עשרות השמטות שחלקן הופכות את יחידות הפירוש לבלתי מובנות, מקרים שבהם שני דיבורים מתחילים ואף שלושה הותכו זה בזה והפכו ליחידת פירוש אחת חסרת פשר, ויחידות פירוש שאינן באות לפי סדר הפסוקים שבמקרא. לצד ההשמטות הרבות, נוסח הפירוש ברצנויה זו כולל גם קיצורים רבים. לעתים קשה לקבוע מה מן ההשמטות, הקיצורים והבדלי הנוסח והסגנון משקפים פעולת מעתיק מכוונת ומה מהם הוא תוצר של רשלנות.

53 פנקובר, לעזי המלרש"י לדה"י, עמ' 262.

54 שם, עמ' 262-265.

55 לבדיקתי, מהדיר דפוס 1487 לא העתיק ישירות מכתב יד F, אך ההבדלים ביניהם קטנים ביותר. בשל הזהות היחסית, מכאן ואילך אסתפק בהפניה לדפוס 1487 מבלי להזכיר את כתב יד F.

רצנזיה זו כוללת גם תוספות רבות, ונראה שבכך עיקר חשיבותה. בכמה מקרים הוסיף בעל הרצנזיה מקורות של חז"ל, תרגום או פירוש רש"י. אך רוב התוספות הן הערות הבהרה שונות – מהן נוגעות להיבטים שונים בכתוב שהפרשן שלנו לא התייחס אליהם,⁵⁶ ומהן מתייחסות לביאוריו של הפרשן ובאות להבהיר את פתרונותיו או לאששם בדוגמאות נוספות.⁵⁷ תוספות אלו מצביעות על כך שהרצנזיה השונה היא פרי עבודתו של חכם שראה בפירוש שלנו נקודת התייחסות פרשנית חשובה ביותר, ולכן מצא לנכון לדקדק בפתרונות המובאים בו, להבהירם ולאששם ולהוסיף להם עדכונים שונים. קרוב לשער שחכם אלמוני זה היה תלמיד של הפרשן ואפשר שראה בהוספותיו מעשה השלמה לחיבורו של מורו. נוסח הפירוש לדה"ב ב, יג כפי שנשתמר ברצנזיה מסייע לסברה זו. ביחידת פירוש זו עוסק הפרשן באריכות ביחסי רחל ולאה, אך רק שני המשפטים האחרונים נשתמרו ברצנזיה, ולאחריהם נוספה הערה שאינה קיימת בעדי הנוסח האחרים: 'מפי ר' אליעזר בר מאיר'. הכוונה היא לר' אליעזר בן ר' מאיר בן ר' יצחק מאורלינש, שהעביר בעל פה פירוש לפרשן שלנו כעולה במפורש מפירושו לדה"א כט, יא. נראה אפוא שמחברה של הרצנזיה עמד בקשרים אישיים עם הפרשן וידע פרטים על מקורותיו שלא נודעו לנו ממקור אחר. הואיל ותופעה זו חוזרת גם בפירוש המיוחס לר' יוסף קרא לדברי הימים שהיה בוודאות תלמיד של הפרשן שלנו, הרי יש מקום להניח שגם בעליה של הרצנזיה השונה היה אחד מתלמידיו.⁵⁸

בבדיקה משווה של כתבי היד השייכים לרצנזיה העיקרית עולה תמונה מורכבת ורבת פרטים, ובמידה מסוימת מלאת סתירות. מצד אחד לכל כתב יד יש מאפייני נוסח ייחודיים שלא נמצאים בכתבי יד אחרים, ומכאן שלא ניתן להצביע

56 למשל: מקומה של תמנע ברשימות היחס (דה"א א, לו), הקשר המשפחתי שבין עשו לצבעון (דה"א א, לח) ובין אלקנה לשמואל (דה"א ו, ח), פשר השם מי זהב (דה"א א, נ), נוהג קניית הסוסים (דה"ב א, טז), פירוש 'חריצי הברזל' (דה"א כ, ג), משמעה של 'רפסודה' (דה"ב ג, טו), פירוש נוסף ('דבר אחר') למילה 'דבקים' (דה"ב יח, לג), זיהוי 'החוח' ו'הארז' (דה"ב כה, יח), ועוד.

57 למשל: כוונת הפרשן במילים 'מוסב למעלה' היא לדה"א ב, כד (דה"א ד, ה), עוזיה ועזריה הנזכרים בפירוש – אדם אחד הוא (דה"א ה, לו), הבהרה לדברי הפרשן באשר לתוקפנותו של האריה (דה"א יא, כב), הפרשן מזכיר שני מזמורים שונים בפירושו (דה"א טז, יב), מדוע פירוש שמם של האחראים על אוצרות המלך מוסיף 'לכבודו של דוד' (דה"א כז, כה), ומדוע 'כבוד הבית' מוסיף לכבודו של שלמה (דה"ב ג, ח), מהי 'שן של פיל' (דה"ב ט, יז), מדוע ציין הפרשן 'שעושים' על הכמות 'כרת' (דה"ב טו, יז), תפקידם של ה'שופטים' וה'שוטרים' הנזכרים בפירוש (דה"ב יז, ח), ועוד.

58 למסקנה זו חשיבות מיוחדת בשאלת קבלתו של הפירוש וזהותו של הפרשן, ואשוב אליה בפרק השביעי.

פירוש זה מופיע בכל כתבי היד והדפוסים, אך בכתבי היד 3P (כאמור, משנת 1250), 1P (1298) ו-2P (מאות ארבע עשרה–חמש עשרה) נכתבה בראשו האות ת', כלומר תוספת, ומכאן שלא יצא מידידו של הפרשן. הפירוש דומה בלשונו, בסגנונו ובתכניו לפירושים נוספים של הפרשן,⁶¹ ויש מקום לסברה שנכתב בידי אחד מתלמידיו. העובדה שהוא מופיע בכל עדי הנוסח מורה כי הוא נוסף בשלב מוקדם מאוד, אולי עוד בשוליו של נוסח הפירוש המקורי, והדבר מחזק את האפשרות שתלמיד כתבו. המשפט 'וגם "אלישמע" [...] אלישמע" מונה כאן ב' פעמים, כמו כן נוכל לומר שמת ונולד לו אחר', מתועד בדפוס 1525 אך חסר בכתבי היד ובדפוסים 1487 ו-1517, ונראה שבשלב מוקדם נשמט מחמת הדומות ('וגם [...] וגם'). בכתב יד 3P מופיע המשפט בשוליים. ייתכן שמעתיק כתב יד 3P השמיט את המשפט, וכשגילה את טעותו ניסה לתקן את המעוות והוסיפו בשוליים. אפשרות אחרת היא שבכתב היד ששימש מצע לכתב יד 3P כבר היה המשפט בשוליים, ומעתיק 3P לא ידע כיצד לשלבו בגוף הפירוש והותירו שם. בכתב יד 1O (ראשית המאה השלוש עשרה), G ו-V (שניהם מן המאה הארבע עשרה) המשפט הוכנס בראש הפירוש. יש מקום להניח שבכתב היד ששימש מצע ל-1O נכתב המשפט בשוליים, ממש כמו בכתב יד 3P, והמעתיק שילבו במקום לא נכון. עם זאת ברור שכתב יד 1O אינו תלוי בכתב יד 3P שכן הוא מוקדם ממנו. אפשר שכתבי היד V ו-G העתיקו מכתב יד שבו נכתב המשפט בשוליים כמו בכתב יד 3P. לחלופין אפשר שבכתב יד עלום זה המשפט כבר עמד בראש הפירוש כמו בכתב יד 1O. מכל מקום, לכתבי היד V ו-G קשרים ברורים הן לכתב יד 3P הן לכתב יד 1O. מן הנתונים שנזכרו עד כה משתמעות המסקנות הבאות:

- 1) כתבי היד 1P, 2P ו-3P המשמרים את הציון שמדובר בתוספת (ת') שייכים לשרשרת מסירה אחת. ייתכן שכתבי יד נוספים שייכים לשרשרת מסירה זו, אך מעתיקיהם בחרו לא לציין שמדובר בתוספת.
- 2) דפוס 1525 הכולל את המשפט 'וגם אלישמע' וכו' עשה שימוש בכתב יד שאינו שייך לשרשרת המסירה של אף אחד מכתבי היד ששרדו.
- 3) ככל הנראה המשפט נשמט מחמת הדומות עוד באחת מן ההעתיקות הראשונות של הפירוש, ורוב כתבי היד שייכים לשרשרת מסירה זו.

עד לנקודה זו ברור שבין כתבי היד הנזכרים וכתב היד המקורי של הפרשן מפרידים כתבי יד אחדים שאינם בידינו. מסקנה זו אפשר לחזק בעזרת נתונים

השוואתיים מיחידות פירוש אחרות: שרשרת המסירה המשותפת לכתבי היד 1P, 2P ו-3P התפצלה בשלב מוקדם מאוד לשלושה ענפי מסירה שונים. ענף 3P שימר את המשפט שנשמט בשני הענפים האחרים. ענף 2P שימר תוספות ייחודיות הקיימות בכתב יד 2P בלבד (ראו למשל דה"א א, יב; ב, טז). מקרים אלה משולבים בתוך יחידות הפירוש עצמן, ואין כל סימן חיצוני שמדובר בתוספת. הואיל ומעתיק 2P בחר לציין שדה"א ג, ו הוא תוספת, אפשר להניח שאילו ידע שגם פירושים אלה אינם מקוריים היה מציין זאת, ומכאן שבכתב היד ששימש מצע ל-2P התוספות כבר היו נתונות בתוך הפירוש עצמו. יתרה מכך, כתב יד 2P מציין כי גם חלקו המסיים של הפירוש לדה"ב טו, יט הוא תוספת ('ת'), ציון שאינו מופיע בכתב יד 3P.⁶² אף על פי כן בין כתב יד 2P לכתב יד 3P ישנם קשרים ייחודיים (ראו בפרט דה"א יג, ז). קשרים אלו מעידים שענף המסירה שאליו שייך כתב יד 1P, המשמר גם הוא נוסחים ייחודיים (ראו למשל דה"א יח, יד; כג, כז), נפרד מענפי המסירה האחרים בשלב מוקדם אף יותר מן השלב שבו חלה ההתפצלות של הענפים של 3P ו-2P. הקשרים הייחודיים בין 3P ל-2P אינם חוזרים בכתב יד 1O, והם עדות נוספת לכך ש-1O אינו משתלשל ישירות מ-3P, אלא שייך לענף שהתפצל עוד קודם.

המסקנה המתבקשת מהנתונים ההשוואתיים הנזכרים היא שהפירוש הועתק שוב ושוב סמוך לזמן חיבורו. למסקנה זו, המשתמעת מהשוואות שערכתי בין נוסחיהן של יחידות פירוש נוספות,⁶³ חשיבות רבה בכל הנוגע לסוגיות קבלתו של הפירוש, ואשוב אליה להלן בפרק השביעי.

קשריהם של כתבי היד לדפוסים הראשונים סבוכים ומבלבלים אף יותר, אך גם הם מצביעים על כך שכתבי היד שנותרו בידינו מייצגים ענפי מסירה שונים שהתפצלו זה מזה בתקופה מוקדמת מאוד. כאמור, דפוס 1487 משקף רצנזיה שונה של הפירוש. ישנם קשרים הדוקים בין דפוס זה ובין דפוס 1517, וניכר שהמהדיר עשה בו שימוש או בכתב יד הדומה לו (ראו למשל דה"א ב, כו; ז, יג). אף על פי כן, דפוס 1517 שייך בעיקרו של דבר לרצנזיה האחרת. יתרה מכך, דפוס זה משקף הבדלי נוסח ייחודיים הקיימים – כל אחד מהם – בכתב יד אחד בלבד (ראו למשל דה"א ג, ו וכתב יד Le; דה"א כג, כז ו-1P; כט, א ו-1C; דה"ב ג, ה ו-Lo). מקרים אלה מעלים את האפשרות שלפני המהדיר עמדו כמה כתבי יד ומהם הוא יצר מהדורה אקלקטית. בשונה מדפוס 1487, שכאמור משמר יחידות פירוש שנוסחן המשובש והמקוצר הפכן לחסרות פשר, מהדיר דפוס 1517 הקפיד

62 חוזר רק בכתב יד 4P.

63 להשוואות נוספות ראו ויזל, המלרש"י, עמ' 14–15.

שהפירוש יהיה בהיר ומובן, ופה ושם אף תיקן שיבושים שנפלו בשלבים מוקדמים ושוקעו בחלק מכתבי היד הקדומים.⁶⁴ מהדיר זה שאף אפוא להעמיד מהדורה הכוללת נוסח מתוקן של הפירוש, והדבר מסייע לסברה שנעזר ביותר מעד נוסח אחד לשם כך. דפוס 1525 השייך כולו לרצנזיה העיקרית, משמר בין היתר הבדלים ייחודיים הקיימים במעט כתבי יד ופעמים בכתב יד אחד ויחיד (ראו למשל דה"א ד, יח וכתב יד 3P; כח, ט ו-4P), אך פה ושם גם נוסחים שאינם בידינו (ראו לעיל באשר לדה"א ג, ו), ואף מקרים בודדים שנשמרו רק ברצנזיה השנייה (ראו דה"א יט, יא). נראה אפוא שגם מהדיר זה עשה שימוש בכמה כתבי יד, בהם אחד או יותר המשקפים נוסח שהתפצל בשלב מוקדם מאוד מענפי המסירה האחרים. רבים מתיקוני הנוסח שהביא דפוס 1623 בסוגריים מצויים בכתבי היד של הפירוש.⁶⁵ ואולם לצד זאת ישנם תיקונים אחרים שלא נשתמרו באף כתב יד, ומעידים שלפני המהדיר עמד כתב יד המייצג ענף מסירה נוסף שאינו מוכר לנו, ואפשר שאף הוא התפצל בשלב מוקדם מאוד.

התמונה המורכבת שהוצגה בזה מובילה למספר מסקנות חשובות. כפי שיתברר בפרק המסיים, הפירוש נכתב ב-1155 בקירוב. בידינו כתבי יד שנכתבו לאורך המאה השלוש עשרה, ואף כתב יד מראשיתה של מאה זו (10). כתבי יד אלו נכתבו אפוא כשני דורות בלבד לאחר זמן חיבורו המשוער של הפירוש. ההשוואה בין כתבי היד מצביעה על כך שהפיצולים השונים נעשו בשלבים מוקדמים יותר, ומכאן שבין המקור שחיבר הפרשן וכתבי היד ששרדו מפרידים כתבי יד נוספים שלא שרדו. ממצא זה עשוי להעלות את האפשרות שמלכתחילה לא היה במציאות מקור אחד שחיבר הפרשן, אלא נוסחים שונים שחיברו תלמידיו. כלומר, כתבי היד שלפנינו השתלשלו ממקורות שונים (סיכומי שיעור?), וזו הסיבה להבדלים ביניהם.⁶⁶ אפשרות זו אינה נראית לי. למרות מאות ההבדלים שבין כתבי היד, קווי הזהות ביניהם רבים פי כמה, ומעידים על אב קדמון אחד משותף. יתרה מכך, עיקר ההבדלים הם תולדה של העתקות חוזרות ונשנות וניתן לספק להם הסבר מניח את

64 כך למשל בפירוש לדה"א כג, כז בדפוס 1517 מופיע הנוסח: 'תקן דוד משמרות', אך בכל כתבי היד מופיע הנוסח: 'תקן משמרות', ואילו בכתב יד 1P מופיע הנוסח: 'תקן משה משמרות'. נראה שבאחד מכתבי היד הקדומים היה כתוב 'תקן משה משמרות', משום שהמילה 'משמרות' לא נכנסה בשורה או משום שיבוש כלשהו, והאותיות 'משה' הובנו כקיצור ל'משה'. לפני מהדיר דפוס 1517 עמד אפוא כתב יד השייך לענף המסירה של 1P, והוא תיקנו לפי ההקשר ל'דוד'. לדוגמה נוספת לניסיונותיו של המהדיר לתקן את הנוסח ראו להלן, עמ' 146 הערה 58.

65 באשר לדה"א ב, יא, ראו להלן, עמ' 107 הערה 127.

66 כך טענו חוקרים אחדים באשר לפירושי רש"י, ראו תלמג', פרשנות נוצרית ופרשנות יהודית, טור 718, ובעקבותיו הרן, פרשנות המדרש והפשט, עמ' 74, והדבר משתמע מהערותיהם של חוקרים שעסקו בפירוש שמו של ר' יוסף 'קרא', ראו ארנד, רי"ק לאיוב (צרפתית), עמ' 2-3, 119.

הדעת, ורק קצתם הם הבדלים שקשה להסבירם, כגון מילים נרדפות וניסוח נבדל. אילו הפירוש היה נוצר מסיכומי שיעור של תלמידים, היינו מצפים שהבדלים אלו יהיו רווחים בהרבה. הפירוש לדברי הימים המיוחס לר' יוסף קרא, שכפי שיתברר בפרק המסיים, נתחבר כעשור או שניים לאחר הזמן המשוער שבו נתחבר הפירוש שלנו, מעיד גם הוא על יציבותו היחסית של נוסח הפירוש. פרשן אנונימי זה היה תלמידו של הפרשן שלנו, והוא העתיק ממנו עשרות יחידות פירוש. במידה מסוימת פירוש זה הוא עד הנוסח הקדום ביותר שיש לפירוש שלנו, גם אם משני, ובחינתו מורה כי נוסח הפירוש שעמד לפני המחבר דומה מאוד לנוסחיהם של יתר כתבי היד. יציבות זו של הנוסח, ודווקא בחיבורו של תלמיד, מסייעת לטענתי בדבר אב קדמון אחד משותף לפירוש שלנו. כאמור, כתב יד F שייך לענף מסירה נבדל המשמר רצנזיה שונה של הפירוש. רצנזיה זו אפשר בהחלט שנעשתה בידי תלמיד, אך תלותו המובהקת ברצנזיה העיקרית מלמדת שהיא נעשתה בהסתמך על מקור כתוב, ולא על שמיעה בעל פה של פתרונות פרשניים. מכל מקום, אין ברצנזיה יחידה זו לשנות את המסקנה שאליה מובילים יתר כתבי היד, ונראה שתחילתו של הפירוש בכתב יד אחד שכתב הפרשן, כתב יד המהווה אב קדמון משותף ליתר עדי הנוסח שבידינו.

ההבדלים שבין כתבי היד נוצרו אפוא בשלב מוקדם מאוד, ומשתמע מכך שהפירוש הועתק פעמים מספר, סמוך מאוד לזמן חיבורו. כמוסכם במחקר, ספר שלא למדוהו לא הועתק,⁶⁷ ומכאן יש להסיק שבמשך תקופה מסוימת היה הפירוש פופולרי. אף שאפשרות זו נראית תמוהה לכאורה, שהרי כפי שנאמר לעיל, דברי הימים הוא מן הספרים הזנוחים במסורת הלימוד היהודית לדורותיה, כפי שיתברר בהמשך, ישנן עדויות לכך שהפרשן השתייך לחוג מלומדים שהתעניין ולמד דווקא את דברי הימים, ועדויות אלו הולמות את המסקנה שבפרק זמן מצומצם הועתק הפירוש כמה וכמה פעמים, ככל הנראה בידי חכמים ותלמידים שהשתייכו לחוג עלום זה.

לצורך חקירתי עמדו לפני כל עדי הנוסח שהפירוש נשתמר בהם. בדקתי בשיטתיות – ככל שירי מגעת – את נוסחן של יחידות הפירוש שיזכרו להלן, בין אם צוטטו במלואן או באופן חלקי ובין אם הובאו כמראי מקום בלבד. כאמור, אף על פי שרוב עדי הנוסח שייכים לענף מסירה אחד, ההבדלים ביניהם רבים, ולמעשה לא מצאתי אפילו יחידת פירוש אחת שנוסחה אחיד בכל כתבי היד והדפוסים. הדבר חייבני להכריע באיזה מעדי הנוסח אשתמש כנוסח היסוד

67 ראו למשל עמנואל, שברי לוחות, עמ' 308, ותכופות, ולהלן, עמ' 301.

בעבודה, באילו מקרים אציין את הבדלי הנוסח, ובאילו תנאים אפרט לאיזה כתב יד ודפוס שייכת כל גרסה וגרסה.

לאחר לבטים החלטתי שדפוס ונציה 1525 ישמשני כנוסח היסוד. כאמור, יעקב בן חיים, מהדירו של דפוס זה, יצר מהדורה אקלקטית המבוססת על כמה עדי נוסח, ובשל כך דפוס זה כולל באופן יחסי פחות השמטות מכל עדי הנוסח האחרים. בן חיים לא עשה שימוש בדפוס 1487 השייך לרצנזיה המשנית, ולפיכך עבודתו עדיפה על פני דפוס 1517 המשמר קווי זהות לשתי הרצנזיות גם יחד. לבחירה זו התלווה שיקול נוסף, חיצוני וטכני: מהדורת ונציה 1525 יצאה לאור בדפוס צילום בשנת 1972, ואפשר שהקוראים יוכלו להפיק תועלת מכך שעיקר הציטוטים המובאים בספר לקוחים מכותר נגיש. נוסחו של דפוס זה רווי בקיצורי מילים וכדי להפוך את הקריאה לשוטפת ובו בזמן לשמר את הנוסח בנאמנות, השלמתי את הקיצורים בתוך סוגריים מרובעים. כדי למנוע סרבול וכדי שלא לפגום בשטף הקריאה, בחרתי בסופו של דבר להעיר רק על הבדלי נוסח משמעותיים, אלו שמשקלם מכריע בהבנה נכונה של הפירוש. בדרך כלל שיבצתי את הבדל הנוסח בתוך ציטוט הפירוש עצמו, בסוגריים מרובעים, ועל פי רוב הסתפקתי בציון כי זהו 'נ"א' (נוסח אחר), כלומר עדי נוסח אחרים גורסים מילה שונה. במקרים שבהם נראה היה לי שיש טעם ביתר פירוט הבאתי בהערת שוליים את הגרסאות השונות, וכשהדבר נראה לי נחוץ ציינתי במידה משתנה של פירוט את עדי הנוסח השונים המשקפים כל אחת מן הגרסאות. במקרים שבהם דפוס 1525 אינו משקף את הפירוש במלואו, השלמתי לפי עדי הנוסח האחרים וציינתי זאת במפורש.

ג. מבנה הספר ושיטותיו

כמצוין לעיל, הפירוש טרם זכה לחקירה יסודית ושיטתית. לפיכך מטרתי היא כפולה, להשלים חסר מחקרי זה על ידי בחינה מעמיקה ושיטתית של הפירוש מכל היבטיו, ובו בזמן להציב יצירה חשובה וזנוחה במרכז מחקר פרשנות ימי הביניים כפי שראוי לה.

בספר שבעה פרקים, כל אחד מהם מוקדש להיבט מסוים בפירוש. בפרק הראשון אבחן את מקורותיו ורבותיו של הפרשן. כפי שיתברר, הפרשן השתמש במקורות תלמודיים ומדרשיים ובתרגומים הארמיים, פעמים במפורש ופעמים מבלי שהצהיר על כך. בפירוש ניכרים גם עקבותיהם של פרשני פשט אחרים, אף כאן במוצהר או באופן סמוי. הפרק השני יעסוק במתודולוגיה הפרשנית. מתודולוגיה זו תתברר במלואה על ידי עיון מדוקדק בשיטותיו ודרכיו של הפרשן

כפי שהן באות לידי ביטוי בפירושו. הפרק השלישי יוקדש לתיאור מבנהו של הפירוש, סגנונו של הפרשן ודרכי הרצאתו. צדדים טכניים ופורמליים אלה, שבדרך כלל אינם באים לידי ביטוי במחקר פרשנות המקרא של ימי הביניים, מעידים על אופיו של החיבור ועל מגמותיו ומטרותיו של הפרשן, ומהווים השלמה הכרחית לעיון בדרכו הפרשנית. בפרק הרביעי אעסוק בהיבטים לשוניים וספרותיים הנידונים בפירושו. כפי שיתברר, הפרשן מיעט בעיסוק בענייני לשון, והשכלתו הלשונית הייתה דלה ביותר. לעומת זאת הערותיו הספרותיות מצביעות על חדשנות רבה. הוא עסק במבנהו של ספר דברי הימים, חלקיו וחטיבותיו, ועמד על תופעות ספרותיות שונות, מהן מוכרות מפרשנות התקופה מהן אינן מוכרות. בפרק החמישי אברר את עמדותיו של הפרשן בנוגע לדמותו של ספר דברי הימים. הפרשן עסק רבות בשאלות של ביקורת גבוהה ובהן שאלת מחבר הספר, מקורותיו, מטרותיו ומגמותיו, וקשריו לספרי המקרא האחרים. הפרק השישי יוקדש לסוגיית קבלתו של הפירוש – אילו פרשנים וחכמים הכירוהו, ומה הייתה זיקתם ומהות קשריהם לפרשן ולפירושו. הפרק השביעי והאחרון יוקדש לבירור זהותו של הפרשן, זמנו ומקומו, ולשאלת ייחוסו של הפירוש לרש"י. בירור זה יושתת על ממצאי הפרקים הקודמים, וכפי שיתברר, מסקנותיי שונות ממסקנותיהם של חוקרים אחרים שחיוו את דעתם בסוגיה זו.

המחקר הוא פילולוגי-היסטורי ומתבסס על עיון בפירוש בהסתמך על עדי הנוסח השונים, תוך שימת לב ללשונו ודרכי הבעתו של המחבר, מטרותיו ומגמותיו, מקורותיו וקהל נמעניו. בחינה שיטתית של הפירוש מכל היבטיו והצגה מרוכזת של הממצאים הללו תספק בסופו של דבר תיאור מלא ושלם של חיבור חשוב ונשכח. בד בבד יהיה בכך גם להאיר חיבורים נוספים – מהם הנמצאים בידינו ומהם שאבדו, ולשרטט קווים ראשוניים לנקודת זמן ומקום ייחודיים בתולדות פרשנות המקרא היהודית שטרם נתבררו עד כה.